

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИМ. А.С. ПУШКИНА

№27
(19217)

2019 чылдың
март 14
четверг

Хүннүн үнери — 06:49
Ажары — 18:30
Хүн дурту — 11:41

Садар өртээ хостуг 12+

Шымчээрге — хырын тодар

“ААР ИНЕКТИ” КАЙДА БАГЛАП КААНЫЛ?

Россияның Президентизи Влади-
мидиниң Федералдыг Хуралга
чылда Айыткалында чоннуң
ырал-чуртталгазының чедин-
руун ажып эртеринче улуг ки-
йини салган. Чоннуң чединмес
н ажып эртеринче угланган
сперни ап чорудар талазы-биле
российжи эрге-чагырганың бүгү
ндеринде эгелээн.

а Республиканың Чазаның бол-
ди Хуралдың февраль 26-да кады
ген хуралында республиканың
кчы чонунуң чединмес чоруун
эрттериниң хемчеглерин сайгарып
ажып турда, Тываның Баштыңы
н Кара-оол өг-бүлө бүрүзүнүн
байдалын бүгү талазы-биле
еп көөр, кандыг дуза чедирерин
айлаар сорулганы тус чер эрге-
а органнарының мурнунга сал-
спубликаның чурттагы чонунуң
далының чединмес байдалын
тер талазы-биле тускай социал
маны ТР-ниң Күш-ажыл яамызы
ал кылырын ТР-ниң Чазаның
Дээди Хуралдың февраль 26-да
нга чугаалашкан. Программаны
рда, өг-бүлө бүрүзүнүн социал
ын кичээнгеилеги шинчилеп көрүп,
гүннериниң эртем-билини, кайда
п, өөренип турары, кадының
дээш бүгү талазы-биле тодар-
кандыг дузаны чедирип болу-
редир ужурулуг. Бо ажилга тус
иң административтиг эрге-ча-
ганнары болгаш Төлээлекчилер
рының депутаттары эң идепкей-
ир апаар.

рамманы ажилдап кылып тура,
иң Президентизиниң Айыткалын-
ң амыдырал-чуртталгазының че-
оруун ажып эртер талазы-биле
де хемчеглерни шыңгы кичээн-

гейге алырын Шолбан Кара-оол сагын-
дырган. Ол хемчеглерниң аразында Вла-
димир Путинниң социал контракт (керээ)
дугайында саналын боттандыра алызы
барып эки түңнелдерлиг боол болур.
Социал керээ ёзугаар күрүне кайы-бир
хамаатыга бодунуң хууда ажил-агыын
азы бүдүрүлгезин тургузуп алырынга саң-
хөө дээш өске-даа хевирниң деткимчезин
тускай ажилдап кылдырган программа
ёзугаар көргүзөр. А хамааты деткимче-
ни ажил-херек кырынга боттандыра
талазы-биле тодаргай хүлээлгелерни
ол программаның негелделери ёзугаар
бодунга алыр ужурулуг. Ол негелделерниң
кол сорулгазы — күрүне деткимчезин
чедишкенин ажилдап, бодунуң хууда
ажыл-агыын азы бүдүрүлгезин тур-
гузуп, оон ажил-чорудулгазын орулга-
лыг кылдыр органиастап, оон үнген
акша-хөреңги-биле өг-бүлезиниң, уруг-
дарының амыдырал-чуртталгазының
байдалын экижидери.

Бир звес бистиң республикада со-
циал деткимче ажил-чорудулгазының
арга-дуржулгазын алыр болза, социал
контракт Тывада каш чыл бурунгаар
боттанып эгелей берген деп болур-дур.
“Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө”, “Аныяк
өг-бүлөгө — кыштаг”, “Инек — чегерик-
чи малым”, “Социал картофель” деп
губернатор төлөвилелдери амыдырал
чурттаарының аргазын дилээн эрес-
кежээ кижилерге өмөк-дөмөк болган,
оларның өг-бүлелериниң социал бай-
далын экижидеринге дыка дузалаан.
Республиканың чону бо төлөвилелдерни
эң чедишкенин болган деп санап турар.
2018 чылдың түңнелдериниң чамдык
сан-чурагайлары-биле алырга, “Чаңгыс
суур — чаңгыс бүдүрүлгө” губернатор
төлөвилелиниң киржикчилери эрткен
чылын ниитизи-биле 300,45 сая рубль
түңнүг продукцияны бүдүрүп үндүргөн

болгаш ачы-дузаны чедирген, а оон
иштинде 5369,16 тонна аш-чем продук-
циязын, 5796,3 кубометр тудуг материал-
дарын, 738,51 тонна эт продукциязын,
1680,4 тонна сүт продукциязын бүдүрүп
үндүргөн, 636,81 тонна ногаа аймаан та-
рып өстүргөн. Бо төлөвилелдин киржикчи-
лери 21,34 сая рубль үндүрүгү күрүнениң
саң-хөөзүнче кириген.

“Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг” губерна-
тор төлөвилелиниң киржикчилери аныяк
өг-бүлелер боттарының хууда мал ажил-
агыын тургузуп алыр аргалыг болганнар.
“Инек — чегерикчи малым” төлөвилелдин
киржикчилери инектерге чединген-
нер. Үстүнде айытканыыс губернатор
төлөвилелдери ажил-агыны “балык-
чыларга” сырткыыш болганы чугаажок.
Олар шуут-ла халас деткимчени ал-
бааннар, губернатор төлөвилелдериниң
негелделерин боттарының кызымак
ажыл-агыны чоруу-биле күөседип шы-
дааш, чедишкенин кижилер апарып,
өг-бүлелериниң, уруг-дарының социал
байдалын экижиктенер.

“Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг”, “Инек —
чегерикчи малым”, “Социал картофель”
деп губернатор төлөвилелдери тыва
улустуң шаг шаандан бээр кылып кел-
ген кол ижи мал ажылынга, амгы үеде
көдээде социал-экономика байдлга
таарыштыр ажилдап кылдырган. Бо
губернатор төлөвилелинге күзелдиг-ле
кижи бүрүзүн хаара тудары болдунмас.
Ынчалза-даа көдээде хөй кижилер
боттарының хууда мал ажил-агыын
кызымак мезү-шынары, ажилгыр кежээ
чоруу-биле тургузуп ап, шору деңгел-
шыдалдыг чурттап турарлар.

Амыдыралдың кандыг-даа берге
үлөринде тыва кижилер бодунуң азырап
өстүрүп алган мал-маганының ачы-
зында хыры тодуг, эки бүдүн чурттап

(Уланчызы 2-ги арында) ➔

Хүннүн медээзи

МАЛ СУГГАРЫЛGAZY

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
Чазактың Аппарат хуралында чавы-
зааш хову-шөлдерде хар шагда эрээн,
а хемнер, сугларның доштары ам-даа
эригээнинден мал суггарылгазының ай-
тырыглары бергедеп болурун чугаалаан.

Республиканың агроулетпүр компле-
кзиниң өөзүн тургускан хой база өшкү ажил-
агыларында мал оолдаашкыны түлүктөп
эгелээни-биле ол айтырыг нарыдап болур.
Бо чылын 673 449 баш төрүүр хой, өшкүден
чаш малды онча-менди 80 хуу камгалап
алыры планнаттыган. Дагыл черлерниң
агаар-бойдузунуң уржуундан планның куду-
лаашкынын болдурбазы чугула.

“Бо хүннерде малчыннарның эң кол
айтыры — малды суг-биле канчаар хан-
дылары. Көдээ ажил-агы яамызы бүгү
ажыл-агыларже, хуу кижилерже база суг
сөөртүлгезиниң айтырын шиитпирлээри
чугула. Малчыннарның дуза дилээрин
манап олурбаар. Боттарыңар уткуй
базымдан кылыңар. Малдың одарын,
турар черин база оон-даа өске байдалын
өөренип көргөш, боттуг хемчеглерден
алыңар” — деп, республика Баштыңы
Шолбан Кара-оол Көдээ ажил-агы я-
мызынга база кожуун чагыргаларының
удуртукчуларынга сагындырган.

ДҮРҮМНҮ БАДЫЛААН

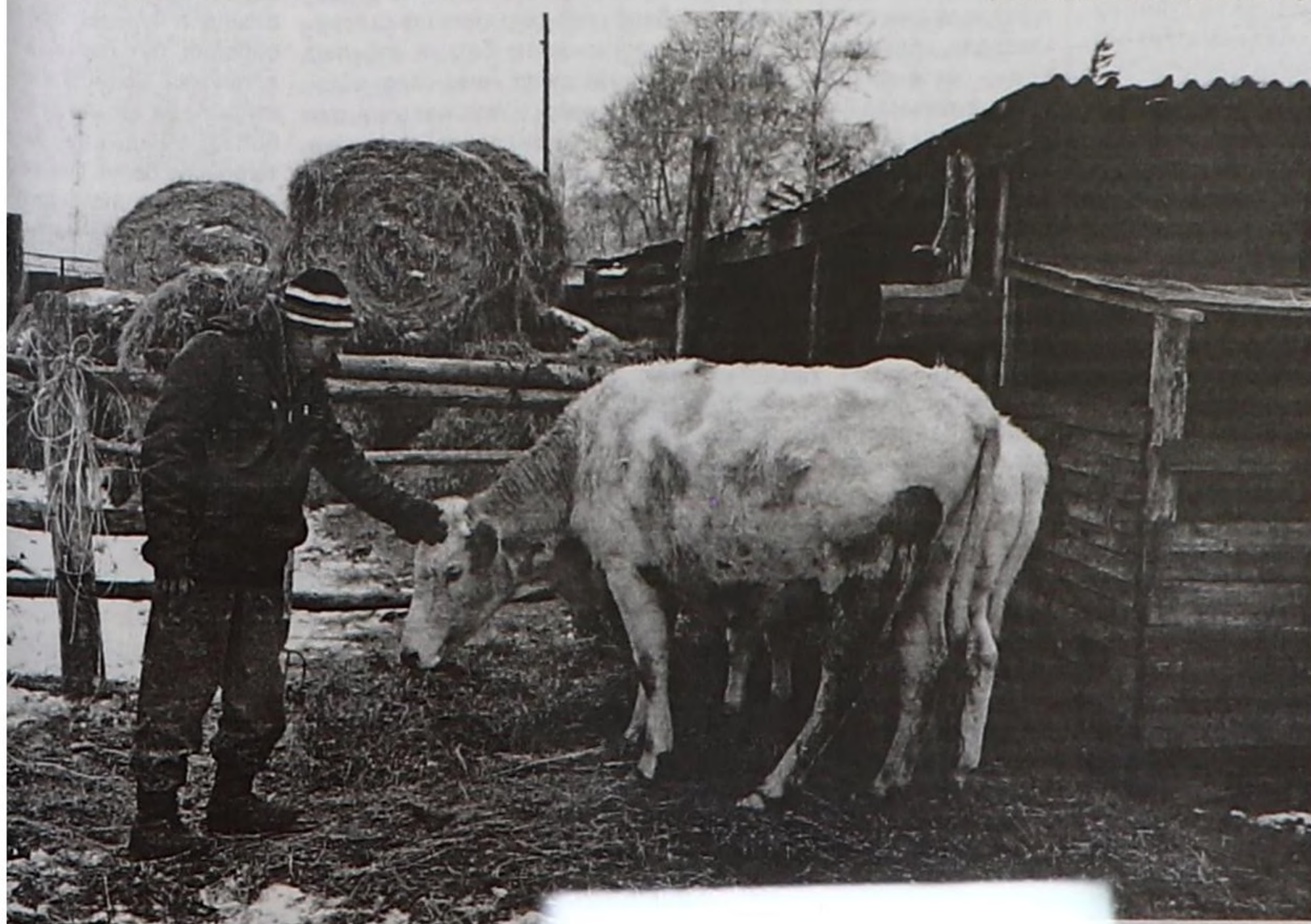
Тываның Чазак корум-чурум үрээш-
киннеринге удур профилактика ажи-
лын күштелдирип, муниципалдыг
эрге-чагырга ажил-чорудулгазының
шынарын бедидер сорулга-биле,
республика бюджетинден субсидия
тыпсырының дүрүмүн бадылаан.

РФ-тиң Бюджет хоюлузунуң 139 чүүлү
ёзугаар документини ажилдап кылган. Му-
ниципалдыг тургузулгалар аразында корум-
чурум үрээшкенин удуз эки ажилдыг
болганы дээш чылдың мөөрейинге тиилээн
кожуунуң бюджетинче шаңнал акшазын
шилчидер. 2018 чылдың түңнели-биле
үшкү черни Сүт-Хөл кожуун (шаңналы — 60
муң рубль), ийги черни — Чөөн-Хемчик ко-
жуун (шаңналы — 85 муң рубль) алганнар.
Кызыл кожуун тиилээш, 110 муң рубльдин
шаңналынга төлөтпег болган.

«2017-2020 чылдарда Тыва Республи-
када хөй-ниитиниң корум-чурумун ханды-
рары болгаш кем-херек үүлгединге удур
демисел» деп күрүне программасы-биле
чылдың-на үлөп турар акша-хөреңгиниң
ниити түңүнден республика мөөрейиниң
шаңнал фондузу хамааржыр. ТР-ниң
Чазаның 2017 чылдың февральда док-
таалы-биле Күрүне программаның бады-
лаан. ТР-ниң Баштыңының Администра-
циязы биле ТР-ниң Чазак Аппаратының
Регионнуң айыыл чок чорук департамен-
тизи республика мөөрейиниң организа-
чылары болур.

Конкурс комиссиязының кежигүннери
муниципалдыг тургузулгаларның көргү-
зүглери 8 аңгы бөлүккө чарып турар. Бү-
рүткеттинген кем-херектерниң ниити са-
нында аар болгаш онза аар кем-херектер,
эзирик байдалга тургаш үүлгеткен кем-
херектер санындан эгелээш, корум-чурум
үрээшкенинге удур профилактиказының
муниципалдыг программасының дээш-
тиин, кеземче херээнге онаашкаш, хос-
талып келген кижилерни ажилга хаара
тударынга деткимчени көргүскени база
чугула хемчег деп санадыр.

ТР-ниң Чазаның парлалга
албаны.

УНИВЕРСИАДА-2019

Март 12-де делегейниң хөй-хөй чоннарын каттыштырган улуг спортчу хемчег – Кышкы Универсиада-2019 доозулган.

Россияда бир дугаар эртип турар Универсиада Красноярск хоорайга март 2-де эгелээн сагындырып каалы. Тываның чону бо делегей чергелиг улуг спортчу хемчегни чоок хүлээп алган. Ындыг болбастың аргазы чок. Чүге дээр, Азияның төвүнден эгезин алган ынак Эне-Сай хемивис Кышкы Универсиаданың ыдыктыг одун кыпсырынга эңне кол киржикчи болганын бүгү телеканалдарга онзагайы-биле демлеглеп, журналистер дамчыдып турган-на болгай. Аңаа

чоргаарланмас аргажок. Тывадан хөй кижилер Красноярск хоорайга чедип, уттундурбас чараш көргүзүлгелерни, спорттун кышкы хевирлеринге делегейниң аңгы-аңгы булуңнарындан келген спортчуларның тирилелгелерин көөр аас-кежиктиг болганнар. Оларның аразында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкилерде чүнү көргенин, кымга ужурашканын бижип турар. Чазак Баштыңының база бир кол ужуражылгазы ол улуг спортчу байырлалга чаладып келген Россияның Чазаның Даргазы Дмитрий Медведев-

биле болган. Чай кадында ужуражып, Тываның социал-экономика сайзыралына хамаарышкан айтырыгның сайгарылгазын ам-даа уламчылаары-биле аңгы хуралдан чыып эрттирер дугайында дилээнге Дмитрий Анатольевич чопшээрешкенин өөрүшкү-биле Шолбан Кара-оол бижип турар. Ол ышкаш Россия биле Словакияның аразына хоккейге түңнел оюнун маргылдаазын Россияның премьер-министри Дмитрий Медведев болгаш Россияның Президентизиниң Сибирь Федералдыг округта бүрүн

эргелиг төлээзи Сергей Меньшиков-биле деңге көрүп, сагыжы аарып олурганы солун. Түңнелинде Россияның командазы Универсиаданың тиилекчизи ниитизи-биле 112 медаль, ооң иштинде 41 алдын, 39 мөңгүн, 32 хүлер медальдарны чаалап алганын шупту билир бис.

Россияның тирилелгези бистиң шуптувустун тирилелгесин!

Интернеттен.

“СААР ИНЕКТИ” КАЙДА БАГЛАП КААН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

келген. Сандараашкынның 90 чылдарның үезинде безин ажил-агыйжы тывалар малындан салдынмааннар. Ындыг кижилерниң ачызында Тывага мал саны чоорту көвүдөп, республиканың экономика бийдалы чүгээртээн, мал ажил-агыйжы тус черниң экономиказының кол ооргазы апарган. Амгы үеде көдээде чурттап, мал-магандан хал-бактанып чоруур кижилер саар инектиң ачы-дузазын дыка эки билирлер.

Мал-маганның ажык-дүжүүн эки билбес чамдык кижилер “саар инекти” өскээртен дилеп, Кызыл хоорайже, ооң чоогунда дачаларже көжүп кирип турарлар. Бодунуң мөзү-бүдүжүн, ажил-агыйжызын, эртем-би-

лиин, арга-мергежилин таптыг деңзигүрлөвейин, анаа-ла көжүп келген кижилер “саар инекти” хоорайдан-даа, дачалардан-даа тыппас-даа.

Кызыл хоорай чоогунда дачаларны көрүңер даан. Оларның ээлериңиң хөй кезии ногаа аймаан тарып өстүрбейн турар – дачазының девискээрин чашпан дуй үнген. Оларның хоорайдан тып алган ажилының чай чогуундыг бе? Чалгаазы бе? А ногаа дээр, эң ылаңгыя чайын, аш-чемге немере, ажи-төлге ажи-төлгө витаминнер-дир. Көдээ суурларда база ындыг – чоннуң хөй кезии ногаа, кат-чимисти тарып өстүрбейн турар. А картофель, ногаа тарып өстүрери дээр-ле чүгө эртен-кежээниң ажилы-дыр. “Кыры шимчээр, кырын тодар” дижи.

“Чалгаа кижичи чылды

лээр, көжээ кижичи арга-деп үлөгер чугаа бар. Кижичи бүрүзүнүң “саар” угаан-сегээнинде, кызыл ажил-агыйжы боду алырының арга-хоргазын ринде. Күрүне биске а бээр хүлээлгелиг деп б адырлыр болзувусса эки биске чүгө “сырткы” берип болур, а ону ажи-даары бистиң боттары хамааржыр. “Аныяк ө – кыштаг”, “Инек – чам малым”, “Социал картоф губернатор төлөвилел алыс ужу-утказы ол-ду

Шаңгыр-оол МС

Шончалай ХОВАЛ

тырттыра

Россия Чазаның Даргазының социал айтырыглар талазы-биле о чызы Татьяна Голикова тываларның дөртөн бир хуузу ядаргай бай чурттап турар деп улуг шуулганга кылган илеткелинге хамаарыштынал-оналдар уламчылап турар.

ТЫВАЛАРНЫҢ САГЫШ-СЕТКИЛИ БАЙЛАК БОЛГАШ ДЕМНИГ

Таңды ко-жуунуң ча-гырга дар-газының хү-лээлгезин кү-седип турар Алик Монгуш:

«Яды-түреңги байдал, ылаңгыя Тывада чурттап чоруур чонга, өг-бүлелерге хамаарыштыр барык чок деп бодаар мен. Бирээде, яды-түреңги байдал кижиниң иштиги медресиниң бай, делгеминден хамааржыр. Тывада чоннуң иштиги делегейи байлак, бир-ле ажилды кылыр дээнде, бот-боттарын деткижи, чурттап чоруур. Ийиде, улуг хоорайларга бодаарга, чурттап чоруур байдалымыс эки. Кызылда безин ногаа, картофель тарып, мал-маган тудуп, амыдыралчы кезээ өг-бүлелерниң саны хөй. Тывалар өгбелеринден келген ажил-ижин салбайн чоруур деп бодаар мен.

Улуг хоорайларда ажил чок кижилер езулуг-ла аштап, түрөп чоруур теледамчыдылгалардан, солуннардан номчуп болур. Чүге дизе мал-маган тудар дугайында бодап оларда чок. Ооң уламындан бажың-балгадын саткаш, “БОМЖ” апарып турарлары бар болгай. Мен бодаарымга, ындыг байдалга колдуунда үстүндө чугаалааным иштиги медресе кызы кижилер таваржып турар. Бодап чурттап турар медресе сагыжын элээн калбартып, кижилерге бүзүрөптөр болза, чуртталга өскөрлү бээр магад чок. Чедим-челиг чуртталга, эртем-билиг болурунда эвес, а иштиги медресе байлак, турум бүзүрөлдиг, бодун кандыг-даа байдалда, каяа-даа шын алдынып билер, адаарга, мегечи, артык сеткил чок болгаш бо хүн кылып болур ажилды эртенги хүнге чылдырбайн, ажилдап чоруурундан кол хамааржыр».

АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ ЧҮТКҮЛДҮГ

Надежда Наксыл Тыва Республиканың улустун артизи: «Чаш үлөримде амаамның ада-

иезинге турган сактышкыным да кырган-авам, кырган-ачамның ажилдап турганы ам-даа уттундурбаан. Сыгыр даң

бажындан эгелээш, чымыштыг ажил-иш эгелээр. Кырган ада-ием дагаалар, өшкүлөр, инектер тудуп турган. Дагаа кажаазынче киргеш, чуургаларын чыырынга дыка ынак турган мен. Улуг даайым өшкүлөрнү улуг салаалары-биле саарга, амырал көөр турдум. Арта-ла «төөр-төөр» деп дыңналыр. Огородта тараан картофель аразына ойнавышаан үңгөп, көк согунаны чыып алгаш, өрөмөлөп чиирге, амданнын чүү дээр. Бичии уругларны терезиннедип чорудар. Чогуу меңээ терезин чулдурбас турган. Терезиннерден ширбиш кылыр. Кырган-ачам чазаныр болгаш, бажың эт-севин боду кылыр. Сандай, шкаф, аптара дээш шуптузун чазар. Бажыңын база боду тудуп алган. Ооң бажыңга анаа олурганын черле сагынмас мен. Тергелиг ады-биле хлеб дажыглап турар чүве. Кырган-авам бажың ажилы: быштак шөөр, инек саар, аш-чем кылыр... Улуг пажыңга сүт хайындырган соонда, ооң хоюн шопулак-биле сивирип чиирге, ол дег чаагай чем кайда боор! Печка артынга ыяш доскаарга хойтпакты былгаарга, солунун чүү дээр.

Ава, ачам ажилдакчы улус болгаш, мал-маган тутпайн чорааннар. Авам дошкун агаар-бойдустуг Мугур-Аксынга безин соңгазының караанга согуна, укроп тарып алыр турган чүве. Час дүжөргө, огород ажилы эгелээр. Күзүн каттаар, мөөгүлээр, тооруктаар... «Чалгаа чорба, көжээ чор» деп чоннуң мерген чугаазы бар. Бо үе магалаг-дыр кызымаккай болза, чүнү-даа бүдүрүп кылып болур. Кижичи бүрүзү амыдырал дээш чүткүлдүг болурга, черле ажырбас. Чонумга сеткилимден чүгө экини күзээр-дир мен. Ажи-төлүвүстү ажилга өөредилиңер, олар бистен үлөгер ап өттүнер болгай».

БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Уйнуң Бүлчүн Кызы Райның чурттакчызы: «Майда үжөн чыл чурттап мен. Дөрт уруумну бутка тургузуп база эртем-бөөредип алыр дээш, кандыг ажилды чалданмайн, кылым дим. Кижичи бүрүзүнүң ажи-амыдыралы бодундан хамааржыр-дыр ийин. Кызымаккай болза, түрөп амыдыраарыңа черле а болур. Дора дизе бажың чанында огородунга картофелин тарып алга. Күскү дүжүдүн ажаап алыр база демей-ле ажил-дыр.

Бодум аныямада эмге санитаркалап турган хондур-дүндүр аарыг ажаап-карактаары база б ле ажил чүве. Уругларым бичии турганнар, ачазы боттары артып каар, ы ла өзүп келдилер. Ооң с хүндүлүг дыштанылгаче бо хүнге чедир хавак кыркыт бажыңнар девискээри тап-арыглап (дворник) ажи чор мен. Сыгыр даң бажы тургаш, харыылаар девиск аштап-арыглаар, мынчаа ажилдап чорааш, уруглар өөредип, бут кырында тур алган мен. Боду-ла кызыма кандыг-даа ажилдан ойт болза, амыдыраарыңа а төгериктиг болур, ажырбас».

Зоя Хомушкү сайгарлы

«Мен кыжын-даа, чайын-даа руда» чанынга садыг-саар кылып келдим. Чоннуң херли барааннарны арбай датар, тарай, артыш дээш бичии аш-чем аймаан садар-дыр. Аай-дедир эрткен улус а алыр чорду. Мынчаар ажилга берге-даа, ылаңгыя кызы соогунда, чүгө кызымак, ш мык кижилер ажилдаар деп даар мен. Ажык кудумчу б чамдыкта барааннарны о дып-даа алыр-дыр бис, ч кижилер бар-дыр, оорлан ажил-агый чок хире. Ынча ла кудумчу кезип, белең ч өөренип калган тояп чор чаржынчыын көргүзөр. Зо турарга, ажилдаар үзү кончуг шыырак эр-херээж боор, боттары-ла будалып, гаарап, чудап калган чоргу элдептиг».

2019 – Театр чылы

ТЫВА, АЛТАЙ ТЕАТРАЛАР ДЕЛГЕРЕЗИН!

театр чылы – Бүгү-рос-
сия театр марафону” төлө-
мү 2019 чылдың январь
Москваың Мариинск
ыйың Владивосток хоо-
Приморье сценазындан
эш, Владивостоктуң дра-
агының Хабаровскиниң
м театрының сценазын-
ргүзүглери-биле улам-
ан. Бүгү-российжи театр
фону оон ыңай Сахалин
укта Южно-Сахалинск,
атка чартык ортулукта
Павловск-Камчатский
йларның театрларынга
ш, дедир эгилгеш, Ма-
Якутск, Улан-Удэ дээш
сы Чөөн чүктүң болгаш
ыңиң еске-даа хоорайла-
аварааш, Даг-Алтайдан
а келгени бо.

тур чылынга тураскаа-
алган, эрте-бурунгу грек
театрның хевиринге дөмей
сүлдө демдекти Павел
аттыг алтай национал
ның артистери Тываның
Көк-оол аттыг нацио-
налының артистеринге
дык бээри дээш, бистиң
аалдаа боттарының ши-
иле аалдап чедип келген.
И-дунмалышкы тыва
алтай театрларның
чылы – Бүгү-российжи
“арафону” төлөвилелге
тезиниң, ооң-биле хол-
р чогаадыкчы кады
ажылга болгаш алтай
терниң Тываның көрүк-
ге барааладып келген
иниң дугайында парлал-
ференциясы март 12-де
национал хөгжүм-шии
ның музейинге эрткен.
Алтай национал театрның
режиссёру Эмма Иришева,
аның кол чурукчузу Ва-
сильев, актёрлар Айдар
Александр Майманов
аза киришкеннер.
Российжи театр мара-
толимпийжи отка дөмей-
сүлдө демдзэн тыва
амчыдып берип, бистиң
ның шиилерин көргүзери
театрга дыка шыңгыы
ылга, ынчангаш сагыш-
тис дыка хөлзеп тур деп
театрның кол режиссёру
Иришева журналистерге
ни.

“Үеңиң болгаш көрүкчүлерниң шылгалдазын эрткен шиилерни бараалгадып келдивис – деп, алтай театрның кол чурукчузу Валерий Тебеков дыңнаткан. – Олар дээрге Н. Гогольдуң өлүм чок “Ревизору”, алтай драматург Павел Кучияктың “Чейнеш” деп шиизи болгаш бичии көрүкчүлерге “Шёлковая кисточка” (Торгу салбак) деп ойнаарактар шиизи. “Чейнеш” деп шииниң утказы Виктор Көк-оолдуң “Хайыраан боду”-биле дөмейзимээр. Павел Кучияк биле Виктор Көк-оолдуң аттары алтай болгаш тыва шии уран чүүлүнде кожа турар, олар кажан-даа уттундурбас. “Чейнеш” шиини сөөлгү тургузарда революсчу утканы чавырылдырып, маадырларының сагыш-сеткилиниң байдалын илередиинче режиссёрнуң болгаш актёрларның чогаадыкчы ажилын угландырган, алтай национал утка-шынар ында сиңген, ол кажан-даа бо шииге балалбас” – деп, ол демдеглээн.

Шаг-төөгүдөн бээр эп-найы-
ралдыг кожа-хелбээ чурттап
келген алтай болгаш тыва чон-
нарның амыдырал-чуртталга-
зы, культуразы, чугаа-домаа
дөмөйлөшкөк, ынчангаш “Чей-
нешти” көрүкчүлөргө алтай дыл-
га бараалгadyр.

Тыва болгаш алтай театрларның сайзыралына улуг үлүүн кириген ат-сураглыг режиссёр Иван Забродинни база парлагга конференциязының үзүндө сактып чугаалашкан. Иван Степанович 1936-48 чылдарда Даг-Алтай хоорайның театрына ажилдап турган. Ол баштаа театр студиясын органиастааш, ону театр кылдыр тургузарына улуг үлүг-хуузун кириген. Ре-

жиссёр Иван Забродин 1939 чылда Павел Кучияктың “Чейнеш” деп шиизин сценага тургускан. Чогум-на “Чейнеш” алтай шии уран чүүлүнүң классикти үлегер-чижээ болу берген. 1950-1956 чылдарда Иван Степанович Тываный хөгжүм-шии театрының кол режиссёрунга ажылдап, тыва шии уран чүүлүн сайзырадырынга улуг рольду ойнаан. Ооң режиссёр салым-чаяанын совет күүне болгаш көрүкчүлөр РСФСР-ниң алдарлыг артизи, Тыва АССР-ниң улустуң артизи деп хүндүлел аттар-биле бедик үнелээн. Иван Забродинниң ады алтай болгаш тыва шии уран чүүлүнге кажан кезээде утундурбас, чүгле бо чижек безин “Театр чылы – Бүгү-российжи театр марафону” төлөвилел чүү хире улуг төөгү ужур-уткалыг болуушкун-дур дээрзин бадыткап турар-дыр деп парлалга конференциязының киржикчилери демдеглээннер.

Алтай театрының Тыяаның көрүккүчүлөрүнө бараалгадыр шилеринде онзагай салым-чаяан-ныг актёрлар кол рольдарны ойнап турар. Россияның алдарлыг артизи Александр Майманов алтай сценага 80 ажыг рольдарны ойнаан. Алтай Республиканың Чызааның чылдың-на тыпсып турары театр уран чүүлүнүн шаңналдарының "Эңкизэрроль" деп номинациязының шаңгалын, Н.Гогольдың "Ревизор" деп комедия

чагыркчызының ролюн бир
янзы ойнааны дээш, 2016 чыл-
да Александр Амырчиновичиге
тывыскан. Ат-сывы алтай болгаш
сөвет чурулга уран чүүлүндө
арткан салым-чаяанның чурукчу
Чорос Гуркинниң ролюн ойнап,
ооң омур-хевирин онзагайы-
биле илереткени дээш, 2017
чылда Александр Майманов
Чорос Гуркин аттыг шаңналдың
лауреады болган. Чорос Гуркин
эрткен вектин эгезинде Тывага
кезек када чурттап турган, ооң
чуруктарының бирээзи Таңды

кожуунуң Кочетов суурнуң
чурт-шинчилел музейинде бар
дээрзин демдегеп каары артык
эвес боор. (Ону меңэз Тывага
ажылдап турган алтай журна-
лист Александр Матин чугаа-
лаан — авт.)

Алтай театрының сценасында көскү аныяк актёрларнын бирээзи Шелкин аттыг театр училищезиниң доозукчузу Айдар Унатов. Н. Гогольдуң "Ревизор" деп комедиясында ревизорнуң ролюю ойнап турар. Ол чүгөл салым-чаянныг актёр звес, а талантылыг хөгжүмчү, Алтай национал театрының шиилериниң хөгжүм каасталгазынга киржи келген. Айдар Унатов чүгөл Алтайныг болгаш Россияныг сценаларыга звес, а Кыдаттың, Белгияның, Швецияныг дээш Европа чурттарының хөй кезиниң сценаларыга ойнап каапкан. Чогаадыкчы ажылынга чедишकिनнери дээш Россияныг Президентизиниң култьура облазынга стипендиясыга 2017 чылда төлөптиг болган.

Тываның Виктор Көк-оол аттыг национал театрының директорунуң регионалдыг болгаш даштыкы харылзаалар талазы-биле оралакчызы, билдингир драматург Чылгычы Ондар "Театр чылы – Бүгүр-российжи театр марфону" төлевилелдиң Россияның Тыва болгаш Даг-Алтай ышкаш девискээрлеринде театрларының моон соңгаар хөгжүлдезинге салдарын парлалга конференцияныгачугулалап демдеглээн. 60 төлевилелдиң ачызында Тываның национал театры чаа 2 автобусту, шиилер тургузарыгга 4 сая рубльди алган. Бо чылдың май айда Москва, Санкт-Петербург болгаш өске-даа хоорайлардан театр критиктерин Тываже чалап, оларга шиилерни тергүзүп, тыва театрың чогаалчы ажилын сайгарарын.

Санкт-Петербургтан театрның техниктиг а жылдакчыларын чалап, мастер-класстар эрттирерин планнаанын Чылгычы Ондар журналистерге дыңнаткан.

Делегейге ат-сураа алгаан салым-чаянның тыва артист Максим Мунзуктуң уруу, ТР-нің культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тываның национал театрының архивариузу Светлана Максимовна Мунзук: "Бистиң көрүкчүлеривис кайгамчыктыг чон боор, олар алтай театрың шиилериниң билеттерин шүптү-

зун садып алгаш барганнар-дыр” – деп дыңнаткаш, аалчыларга чедииншикниг гастрольдарны күззэн.

Март 12-де Алтай национал театрының артистери Н.Гогольдың "Ревизор" деп комедиясын көргүскен. А оң мурнуу чарында Театр чылы – Бүгү-российжи театр марафонунун сүлдө демдээн Алтай национал театр Тываның национал театрынга байырлыг байдалга дамчыдып берген. Алтай Республиканың культура сайыды Ольга Антарадонова сүлдө демдекти Тыва Республиканың культура сайыдының оралакчысы Виктор Чигжитке тысып тура, тыва театр Бүгү-российжи театр марафонун чедииникин уламчылаарын күззэн. Тываның национал театрының директору Станислав Ириль: "Алтай болгаш тыва театрлар делгезезин!" – деп йөрзэл салган.

Бүгү-российжи театр марафонун Тываның күрүнениң ойнаарактар театры уламчылаар. Марафоннун сүлде демдээн Иркутск хоорайга март 17-де чедирip, иркутчуларга "Аразындан суг акпас алышкылар", "Тойлу" деп шиилерни көргүзөр.

Театр чылы – Бугу-российжи театр марафонун эрттирери делегейге көстүп көрбээн болуушкун-дур. Кайы-даа чуртка ындыг чүүл турбаан. Бөмбүрзектиң чартыының чартын элзээн Россия ышкаш улуг девискээрлиг күрүнениң шупту регионнарын Театр марафону эргээш, барыын чүктө озаалаш чыдар девискээри Калининград областка барып чедер. Марафоннуң түңнел чадазын Москвага доозар.

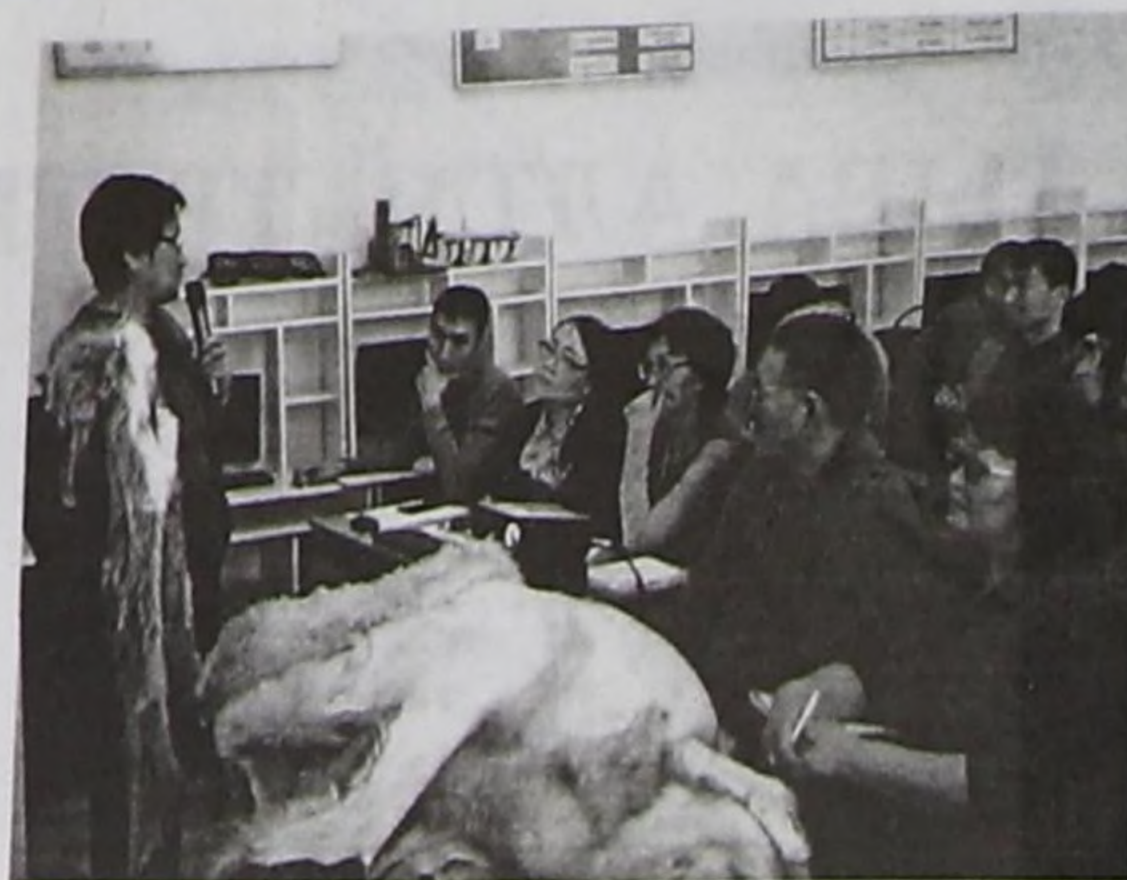
Шаңғыр-оол МОҢГУШ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ,
Алдынай САЛЧАКТЫҢ
тырттырған чуруктары.

АЛГЫ-КЕШ-БИЛЕ АЖЫЛДААРЫ ЧУГУЛА

Январь айның төнчүзүндө Тываның политехниктиг техникумунга алгы-кеш эттээр талазы-биле мастер-класс өөредилгени арга-дуржулгалыг мастер Маадыр Кырлыг-Караның эрттиргенин номчукчулар сактыр боор. Ынчан Тываның ырак-чоок суурларындан сайгарлыкчылар, арат ажылдыглар дыка идеп-кейлиг болганнар. Үш хонуктуң дургузунда чеден кижилер алгы-кеш эттээр өөредилгени эрткен дугайында сертификатты алган. Алгы-кештиң «хааны» Маадыр Кырлыг-Караның кончуг делгереңгеи-биле көргүзүп тургаш тайылбырлап бергени демдеглексенчиг. Чаңгыс-даа алгы октабайн, ону эттеп, кылып алыңар азы Шагаан-Арыга келгеш, дужаап болур силер деп Маадыр катап-катап чагып чугаалап турду. Шынап-ла, бо сайгарлыкчының чугаазы кончуг чөптүг, мал-маганывыстың алгы-кежин октап чорбайн, ону эттеп кылгаш, идик-хеп даарап кедери ажыктыг-ла-дыр, кожа-

выста моолдар ышкаш аан. Ажыктыг өөредилгеге Моол күрүнениң дуржулгасындан видеокөргүзүгү база сонургадып турду. Улан-Баторда моол сайгарлыкчы сес соток дөрбелчин шөлүндө алгы эттээр дериг-херекселин өөнүң иштинде тургузуп алган кылдынып турар, а ооң чанында чадырында даараныр бүдүрүлгелиг-дир деп, ынаар чораан сайгарлыкчылар чугаалап келдилер. Оозун бодаарга, моолдар дыка кызымак чон-дур, малының кежин, дүгүн шуут октавас, боттары-ла эттеп кылып ап турар. Бистер база мынчаар кызып ажылдаар болзувусса, демей-ле шыдаар бис.

А техникумга болган өөредилге үезинде көдээден келген сонургактар барык шуптузу суурларына баргаш, алгы-кеш эттээр болза, ажыктыг-дыр деп чугаалажып турдулар. Ынчан аңаа келген аныяк сайгарлыкчы Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажы суурдан Шеңне Лопсан 250 муң рубль өртөктүг тыва оолдарның

бөдүүнчүдү кылган дериг-херекселин садып алгаш барган. Оон бээр ийи ай чедип тур, Чыраа-Бажында алгы эттээр бүдүрүлгенин мынчаар-ла тургустуна бергени база эки-ле-дир. Оон ыңай Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга болгаш өске-даа кожууннар дериг-херексел дээш чагыларны кирип турар, сайгарлыкчыга чээли акшаны берип болур, ону үш чылдың дургузунда-даа төлээр кылдыр керээ чарып алырга ажырбас деп, ТР-ниң сайгарлыкчылар деткиир фондунун ажылдакчызы Аржаана Сүктөр чугаалады. Ыраккы Тере-Хөл кожууннун экономика талазы-биле харыылаар даргазы Түмен Ховалыгның чугаазы-биле алырга, бо кожуунга мындыг дериг-херексел чугула херек болуп турар, чүге дизе аң кештерин эттеп кылып дээр сорулгалыг улус хөй, ынчангаш херексел садып алыры-биле дараазында оочурда турар.

Чамдык оолдар болза, бо дериг-херекселди бөдүүн-биле боттары чогаадып ап болур чүве-дир деп чугаалажып турдулар. Чадаанадан аныяк сайгарлыкчы Начын Ховалыг инженер мергежилдиг болгаш, картофель ажаап алыр херекселди боду чогаадып кылган

кижи, а бо алгы-кеш эттээр дериг-херекселди бөдүүн арга-биле тургузуп болур дээрзин база чугаалады. Физика башкылары, инженер, электрик мергежилдиг улустун чайлыг тургузуптар ажылы-дыр деп техникумнун мастер башкызының чугаалап олулары-даа чөптүг. Өвүрдөн келген шевер оолдар база боттары шенеп тургузарын чугаалап турганнар. Чогум база алгы-кеш эттээр өөредилге дыка ажыктыг болган, харын-даа ам-даа мындыг мастер-класстардан көргүзөр болза деп улустун күзели-ле ол болду. Дараазында апрель айдан бээр Чөөн-Хемчик кожуунга эрттирер деп планнап турарын сайгарлыкчылар деткиир фондунун даргазы Буян Данзурун дыңнатты. Чүге дизе тыва мастерлерниң шеверлээни алгы-кеш эттээр дериг-херекселин барыын кожууннардан баштай-ла Чөөн-Хемчик чурт-тук сайгарлыкчы алган болгай, ол үеге чедир ажылын шуудады бээр деп идегеп турарлар. Чоорту өске-даа кожууннарда алгы-кеш эттээр бүдүрүлгелерни эрес-кежээ сайгарлыкчылар тургузуп шыдаптар болза, шынап-ла, бо ажылды сонургап айтырып турар улус хөй чорду.

А Кызыл хоорайга гаш бода малдың ал хулээр, эттеп кылып бу албан тургузар болза ны-биле чугаалаарга дып турар сайгарлык хойнуң кежин, баш, ду турары чаржынчыг. С эскерер болза, тыва ө хойну өзеп чиир, ооң ал чамдыктары үндүр о лар, а малчыннар хар ларын шыгыткаш, бо боттарының кызымакка каш хонуктуң дургузун алырлар. Ынчангаш кежи тоннарны даара кедиптер эки чаңчыл черле алгыны эттеп үези келген-не-дир, ма агыйлыг республика чугула ажыл бо болу Сан-түң-биле сайгара бир суурда-ла муң х такчы бар, ында чижек чүс хире өреге чылда-дизе, бир-ийи хойну е турарлар. Моон алгаш бир суурдан чылда-ла алгы-кеш үнүп турар, ч ары демей-ле октаптар, кээрге харын-даа алгы бүдүрүлгелерни көдээс ажыдып тургузары чугу-дег.

Өөредилгеге келген сайгарлыкчылар алгы тудуп алгаш кээп тур Кызыл кожуундан сай чы Дарисю Данзурун а алгы-кеш дыка хөй, ону кылып дээрге берге, ма-риг-херексел болза, ма айтырып алгаш, кылып алза деп сагышсырап ч турду. Чаңгыс бо чи не көскү-дүр, бо мал алгы-кежи чыгдынып ынчап кээрге суурлар бүдүрүлгелер тургузу-дынган дээр база «дүк» деп төлөвилелди а кылганы ажыктыг-дыр моон-на илден.

Ася ТК

АТТЫҢ ҮНГЕН ТӨӨГҮЗҮ

Эрткен 2018 чылдың август 9-та Анай-оол Кыргыстың оглу Мергенниң «Мерген дээрке кымыл ол?» деп бижээн чүүлүн улуг сонургал-биле номчуп таныштым. Мерген деп аттың ужурутказы мени база бичимден-не черле сонургадып чораан.

Мээң бодалым-биле алырга, Салчак Токаның «Араттың сөзү» деп чогаалын номчаан чамдык адалар оолдарын XX чүс чылдың 60-70 чылдарында Мерген деп адап чорааны илден. Чүге дизе тоожу 1967 чылда чырыкче үнген болгай. Шаанда бичии чораан үемде акыларым, даайларым мени көрүп кааш-ла:

«Бо-ла болгай Мерген... дээш аразында баштактанчып каттыр-жырга, чүнүң-даа утказын бил-бес, аайын тыппайн турар мен. Сөөлүндө билгеним-биле алырга, Каа-Хем кожуунда Мерген хемниң дугайында чугаалажып турар улус болду. Романнның «Тос чадырда» деп бирги кезээнде «Мерген» деп эгени номчукчулар эки билер.

«Бо-ла болгай Мерген – бедик хая кырындан чинге-чинге көвүк кылдыр төктүп, даштар кырынга кээп дүшкүлээш, оон ыңай шапкын болгаш дааш-шимээниң хап бадып чыдар. Ооң хап чыдар уну – Тожунуң бедик

тайгаларындан үнүп турар баштарындан эгелээш, Каа-Хемге киргизеге чедир ужалыг болгаш саарыглыг».

Мерген хемниң дугайында тыва дыл болгаш литература башкылары сайгарып, өөреникчилерге тайылбырлыг кичээлдерни чоруткан. Бир чамдык башкылар хемни чүге Мерген деп адааны деп айтырыгны тургузуп, ол хемниң эринге кончуг чечен мерген кижилер чурттап чорааны чадавас деп даап бодаашкынны база үндүргөн. Ынчангаш Мерген деп ат чечен мерген дээр утканы база илередип турарына катчыр апаар.

Өске талазында, Мерген деп ат, шынап-ла, «угаанныг» дээр утканы илередип турарына чөпшээрэжип, ону тайылбырлап болур. Мен база шериг албан-хүлээлгемни 1988-90 чылдарда Казах ССР-ниң Семипалатинск облазынга эрттирип турар үемде улуг ССРЭ-ниң аңгы-аңгы хоорайларындан келген эжим-өөрүм оолдар Мерген деп атка хамаарыштыр сонургап айтырарга, ол дээрге орус дылда «мудрый» угаанныг дээр ол-дур деп тайылбырлап берип чордум.

Бир чагааның изи-биле

«МЕРГЕН ДЭЭРГЕ КЫМЫЛ ОЛ?»

ЧАСПАС АДЫГЖЫ

База бир чөптүг часпас ча адыкчыларын «Мергеннер» деп адаарын деткип турары болур. Чогум-на бо саналды тыва езу-биле ча адар мөөрейлерни эрттирип чоруур Тываның улустун хөөмейжизи Андрей Монгуш идип үндүргөн болгай.

А Мерген Анай-оол үндөзүн тыва ча адарынагы шыраак спортчуларга баштай «Тываның Мергени» (тыва хүрештерге Начын мөгеге дүүшкен) атты тыпсырын саналдап кирип турар. Дараазында хүндүлүг ат «Алдай-Мерген» (Арзылаң мөгө деңнели). Согунун Алтай, Саян дагларын ажыр часпас адар дээр ол. Ооң соонда Чаан мөгө деңнелин Далай-Мерген дээр болза, согунун далайлар, океаннар ажыр часпас адар дээр утканы илередир. Тыва ча адарынагы часпас адыгчыларга мындыг хүндүлүг аттар тыпсыр дээр саналды канчап деткивес боор.

ТЫВАДА 3235 МЕРГЕННЕР БАР

Бо бижип олурар чүүлүмнүн эң сөөлүндө бүгү Тываның Мергеннерин чыптар бол-

за, муңнар четпес-даа болза, чүс-чүс деп бодалды анаа-ла хей сонургай бергеш, аңаа харыыны тыпкаш, санап-түннөп үндүрерин оралдаштым. Ындыг-даа болза кол дөзү Мерген деп сөстөн укталган болган соонда, Мерген-оол, Мерген-Херел, Алдай-Мерген, Кудай-Мерген, Мергенмаа, Мерген-кысты база кады төрөл аттар кылдыр санаар болза эки деп «Мерген деп кымыл» деп чүүлү «Шынның» арнынга парлаткан үстүндө ады кирген авторнун саналын база утпайн, ындыг аттыг эр, херээжен улустарның шуптузунун даңзызын үндүрүп бээрин республиканың ХБАБ ажылдакчыларындан февраль эгезинде дилээн мен.

Республикада хамааты байдалдарының актыларын бүртүкээр эргелелдин специалистеринин харыызы элээн болганда чедип келди. Бүгү Тывада Мерген деп аттыг 1958 чылдан 2018 чылга чедир төрүттүнген эр улустун ниити саны 3235 кижиле болду.

Эң хөй Мерген деп ат эдилээн эр улус Чөөн-Хемчик кожуунда 625 кижиле бар. Дараазында Улуг-Хем кожуунда 478 Мергеннер

санадып турар, Барыс чикте – 429.

Ийиги черде Тывада тереңгей ат Мерген-оол ХБАБ ажылдакчыларыткан. Бай-Тайга, Барыын-Хөм, Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Би Кызыл, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Тере-Хөл кожуунниитизи-биле 396 Мерген деп аттыг улуг-биче кижилер чурттап турар.

Үшкү чадаже Мерген деп аттыг кижилерниң рип болур. Шупту 273 кижилер республиканың аңгы булуңнарында чурттап турар билдинген.

Дараазында, Мергенни аттыг херээжен кижилер Кудай-Мерген – 19, Алдай-Мерген – 12 четкен. Мерген-С, Мерген-Санчаа, Мерген-Мерген-Белек, Мерген-Ма Мергендей – чаңгыс-чаңгыс Мерген-кыс деп аттыг бичи чаңгыс чер-чурттугларына болуп турары номчукчуларга ты сонургагнатпас аргажок.

Тывага Мергеннер аңгы көвүдээр, олар амыдырал-талгазынга бүгү талазын «часпас адыгчылар», угар кижилер болуп, төрөл тыва биле эпиг найыралдыг эдир чурттап чоруур-ла болу Курай, курай!!!

Мерген ОН

Барыин-Хемчик кожуунун Кы-
Мажалык суурнун уран чүүл
казынын 2018 чылда доозукчузу
Берел Ооржак делегей чергелиг
күнүг төлевилел «Ты супер!» деп
чыдылгага киржир.

Денберел Кызыл-Мажалыкка төрүт-
тен, 2011 чылда төрзэн суурунун
и уругларнын уран чүүл школазынче
аап кирип алган. 7 харлыг оол Олим-
а Бегзинин вокал клазынче өөренип
еш, 2018 чылда ону чедишкинниг
жан.

Денберел-биле ооң улуг угбазы
анданы чажындан тура авазынын
зындан кырган-авазынын угбазы
зидип өстүрүп чоруур. Чеже-даа
зыралдың бергелеринге таваржып
а-даа, Денберел өөренип турган
арында сагыш човаачал, ажык,
сеткилдиг болгаш ажылга ынак
никчи деп бодун көргүскөн.

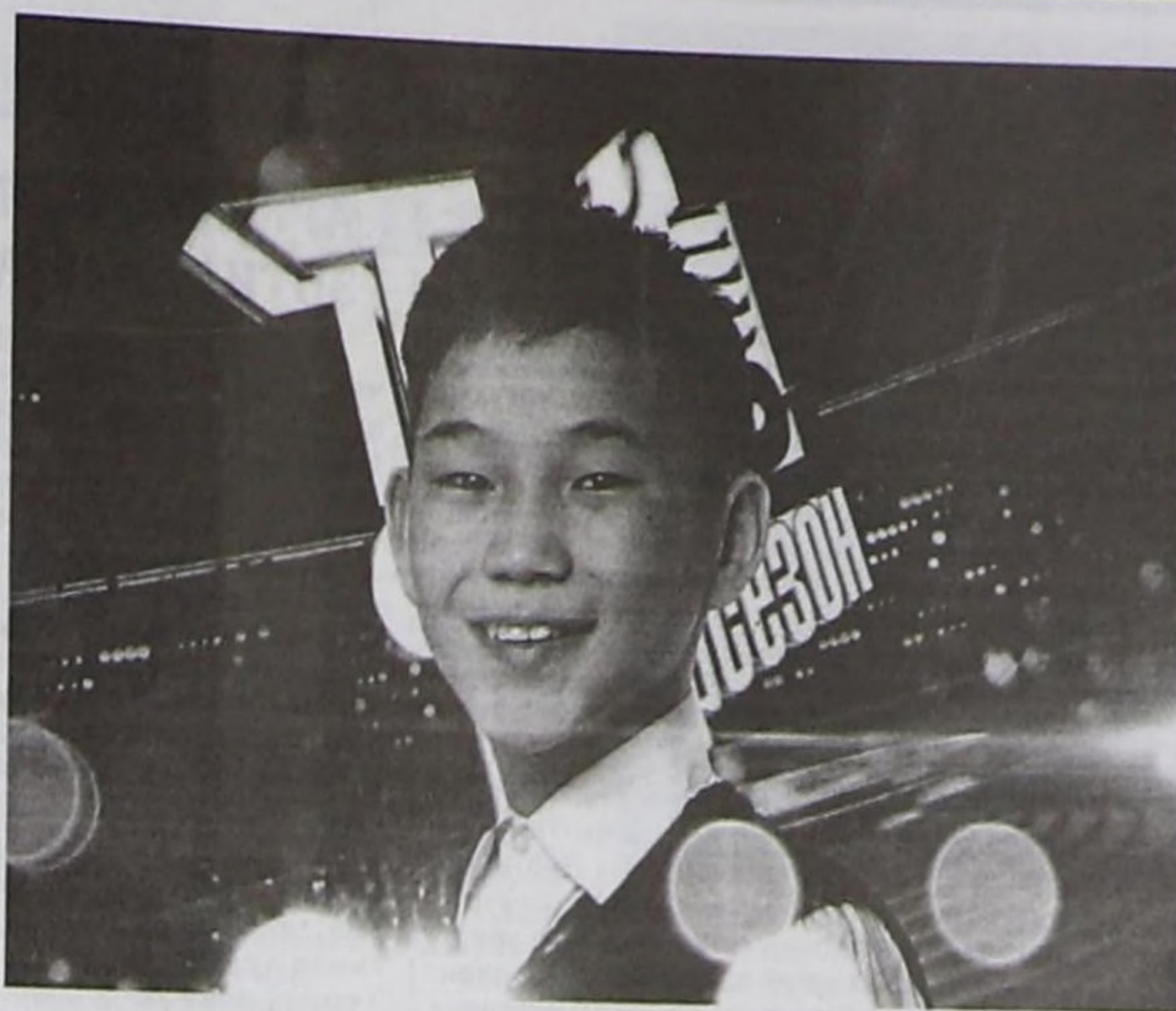
Республика ырлаар салым-чаяа-
олгаш башкызынын кичээлдери
оолдун баштайгы өөренип эге-
чылдарында-ла чедишкинниг
ини болган: ол хей катап янзы-бүрү
ейлерге киржип база чаңгыс эвес
тилекчи болуп, шаңналдыг чер-
ап келген.

12-2018 чылдарда бичии уруглар
нга Республика чергелиг эстрада
арынын «Хамнаарак» мөөрейини I
зиниң лауреады;

15-2018 чылдарда «Мелодия сере-
го ручейка» деп республика чер-
академиктиг ырлар мөөрейиниң
иниң лауреады;

17 чылда «Радуга искусств» деп
лика мөөрейинге академиктиг ыры
минациянын II чергениң лауреады,
ылда I чергениң лауреады болган.
чкии света-2017» деп амыды-
айдалы чегей өг-бүлелерден
рын аразында бүгү-российжи
ликаның шилилге мөөрейиниң эң
шаңналы Гран-приниң эдилекчизи;
5-2018 чылдарда «Голос. Дети»
луун чергелиг мөөрейге Гран-
эдилекчизи.

и хоорайга «Лучик света» мөө-
е тиелээш, XVII дугаарлыг «Кино-

ДЕНБЕРЕЛ ООРЖАК «Ты супер!» төлевилелде

таврик» деп делегей чергелиг уран чүүл
фестивалына киржир шынзылганы
чаалап алгаш, Сочи хоорайга Тыва
Республиканың адын төлөптиг камга-
лаан.

Күрүнениң ыры болгаш танцы ан-
самбли «Саяннарнын» ыраажылары
бичии оолду деткип, чагыг-сүмезин бе-
рип, келир үеде коллегазынга моон-даа
сонгаар ыры-хөгжүмге сонургалын сай-
зырадып, чедишкиннерге доктаавайн
чүглө бурунгаар көрүштүг болурун күзеп
ырак орукче үдзэннер.

Улуг артист кижиге безин чааскаан
сценаже үнүп, концерттер эрттирери улуг
харысалга дээрзи билдингир. Ынчалза-
даа бичии оолду өөредип каан уран чүүл

школазы доозукчунун быжыг билиглерни
чедип алыр сөөлгү чылында ооң кир-
жилге-биле концерттерни удаа-дараа
эрттирип келген.

2017 чылдың декабрьда бичии
уругларнын уран чүүл школазынга «Ке-
жим» база 2018 чылдың март 4-те Ба-
рыин-Хемчик кожуунун Олег Намдараа
аттыг культура өргээзинге «Аксым кежи»
— Авайым» деп концерттерге школазынын
адын төлөптиг бадыткап, бодунун уран
талантызын бараалгаткан.

Ол-ла чылын республика чергелиг
«Голос. Дети» деп конкурса Денберел
киришкеш, Гран-при шаңналын база
көрүкчүлерниң сонургалын чаалап ал-
ган. Ол ышкаш республикада билдингир

хөгжүмчүлөр, ыраажылар Олег Сарыглар
биле Борис Салчак бичии оолдун салым-
чаяанын эскерип кааннар. Конкурс соон-
да Борис Салчак бичии оолду бодунун
ажыдып алганы бичии уругларнын
хөгжүм лабораториязынче улаштыр
өөрениринче чалаан соонда, Денберел
аңаа өөредилгезин уламчылаан. Ын-
чангаш бо хүннерде ук лабораториянын
ыраажызы болуп, «Ты супер!» деп кон-
курса киржип турар.

«Ты супер!» дээрге ада-иезиниң хай-
гааралы чокка арткан бичии уруглар
киржир НТВ федералдыг телеканалдың
делегей чергелиг хөгжүм, ыры төлеви-
лели болуп. Ында өскүс уруглар бажы-
нарындан, школа-интернаттардан
болгаш азырап алган ажы-төлдүг өг-
бүлелерден 7-ден 18 харга чедир уруглар
киржип турар теледамчыдылга.

Ооң түңнел концерти Кремльде
күрүнениң концерт өргээзинге болуп эр-
тер. Ук мөөрейиниң мурнунда чылдарда
тиилекчилери «Евровидение» деп бичии
уруглар мөөрейиниң шилилге турунче
эртип, «Новая волна» деп бичии уруглар
конкурузунга киржир эргени чаалап алыр
турган.

Кызыл-Мажалык суурда бичии уруг-
ларнын уран чүүл школазынын коллекти-
ви доозукчунун чедишкинниге өөрүп,
ооң салым-чаяанын канчаар-даа аажок
деткип, дуза кадарынга белен.

Март 2-де Москвага кидин түлүк ажыл
шагы эгелеп турда, Кызыл-Мажалыкка
орай кежээ турда, Денберел түр када хос-
туг үе-шагын ажыглап, башкызы Олим-
пиана Бегжиже телефон таварыштыр
долгааш: «Башкы, мени ырлап өөредип
кааныңар дээш, силерге четтиргеним
илеридип олур мен, силерни кезээде
сактып чоруур мен» — деп чугаалаан. Бо
дээрке кандыг-даа башкы кижиге манап
чорууру, эргим, үнелиг сөстөр дээрзи
чугаажок!

Денберелдин мурнунда ам-даа ийи
шылгалда (шенелде) концерттер бар.
Чаңгыс чер-чурттуувуска, салым-чаяан-
ныг бичии ыраажыга чедишкиннерни
күзеп каалыңар!

Культура яамызынын парлалга
албаны.

Хемчик сумузунда

МУЗЕЙНИН ЭЖИИ КЕЗЭЭДЕ АЖЫК

Тайга кожуунда Хем-
чик эриинде көктүг-
т, арыг агаарлыг, дел-
дүмчуларлыг Хемчик
ар. Ооң дал ортузунда
и каът школа. Эске су-
а бодаарга, бо суурнун
ты — оруктары асфаль-
Ол үениң удуртукчу
ары кончуг эки ажил-
ганы оон-на көскү.

тар уязы болур школада
чаа музей ажиттын-
да школаның болгаш
төөгүзү, ат-алдарлыг
затторлар, малчыннар,
ар, эмчилер, удуртук-
ртемденнер, уран чүүл
чыларынын дугайында
уруктар экспонаттар
инген. Маадыр иелер,
станга, Чечняга ше-
ан хүлээлгезин эрт-
контрактылап чораан
нын болгаш оон-даа
нин намдар-төөгүлерин,
ын, альбомнарын база
рде делгеп салган.

иктин ниити билиг ор-
колазынын коллективи
айыралдыг. Ук школага
алдарлыг хоочун баш-
ылдап чораан. Оларнын
кичилери Тываның
ты булуңнарында мер-
ин аайы-биле кызы-
ажылдап, чурттап чо-
мгы үеде школаның
ру Айлаңмаа Арбычы-
күнзүк. Ол — «РФ-тиң
гезиниң хүндүлүг ажил-
» хөрек демдээнин,
Дээди Хуралынын,
геяамызынын хүндүлел
риниң эдилекчизи, I
янын удуртукчузу. Ажыл
лут орбас, чылын чур-
ургу удуртукчузу.

башкыларынын чуруктарын,
амгы үеде ачы-хавыялыг ажил-
дап чоруур доозукчуларнын
булуңнарын магададым. Улаш-
тыр төөгү клазында музейни
сонургадавыс. Кыска үениң
дургузунда дыка хей ажил-
дар кылдыг болгаш ам-даа
ажылды уламчылаарын ол не-
меп чугаалады.

Райса Дамдын-Сюрюнов-
на хей өөреникчилерин дээ-
ди эртемниг ава-башкызы. Ол
Күш-ажылдың хоочуну, ТР-
ниң Өөредилге яамызынын
хүндүлел бижиниң эдилекчизи,
2000 чылдан эгелеп, бодунун

ле библиотекарлап ажилдап
турары ол. Төрзэн суурунун,
школазынын төөгүзүнге ха-
маарышкан материалдарны
өөреникчилери-биле чыып ту-
рар.

Музей хей төөгүлүг чүүл-
дери, чылдар аайы-биле доо-
зукчуларынын альбомнары,
шаандакы чуруктары, хөрек
демдектери, медальдары, бе-
дүүн ажил-ишчи кижилерниң,
үлгөрлиг өг-бүлелерниң долчу
намдарлары дээш оон-даа со-
лун чүүлдери-биле эске му-
зейлерден ылгалып турар. Му-
зей клазында өөреникчилерге
кичээлдерни эрттирип тура-
рындан аңгыда, ырак-чооктан
келген аалчыларга, чаа аныяк
удуртукчуларга, суурнун ке-
нээт, күдээлеринге кижизидилге
талазы-биле улуг салдарлыг.
Аймактарнын баштыңчылары
чурту, күрүнези, чону дээш карак
кызыл ажилдап чораанынын хө-
речизи музейде шыгжаттыг, фото,
видео чуруктарны көргөш,
олар база өттүнкүсээр болбайн
канчаар.

Школаның коллективи, ди-
ректору Айлаңмаа Арбычыга-
евна, хоочун башкылар, ном
саңынын ажилдакчызы Райса
Дамдын-Сюрюновна оларнын
буянныг ажилды эгелеп ал-
ганынга улуг-биче чону өөрүп
турар. Чогаадыкчы ажил-ишке
ынак башкылар кылаңайнып
турар дүргү альбомнары ботта-
ры кылып ап турар. Оон аңгыда
байырларда үезинде кедер
чаңгыс аай тыва чараш хептерни
база дарап алганнар. Чамдык
школаарга чеде бээрге, музе-
йин шоочалап каан турар болур,
инде чыныг эвес, чонга кезээ

Чаштарнын уязы болур
чараш школаның коллективи
суурун албан черлери, ада-ие-
лери-биле сырый харылзаалыг
ажылдап турары магаданчыг.
Школаның төөгүзү — чоннун
төөгүзү. Ишти-дашты каас-ши-
ник школадан ужуп үнген чап-
танчыг чаштарнын чедишкин-
нери — школаның чоргааралы.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг»,
«Инек — чөмгөрикчи малым»
губернатор төлевилелдериниң
киржикчилерин деткип, аныяк-
тарны алгап-мактааны база
бар. Хемчик суурунун чуртта-
чы чону кожуунга аңгы-аңгы
мөөрейлерге, көрүлделерге
идепкейлиг киржип турар. Чи-
жээ, «Кайгап ханмас кадарчы»
малчыннар мөөрейи, «Аа-шуу,
декей-оо» уран чүүл көрүлдизи.
Школаның өөреникчилери «Ше-
верлер хоорайы» деп мөөрейиниң,
КВН, фестивальдарнын, тыва
хүреш маргылдааларынын
доктаамал тиилекчилери. Хем-
чик сумузунун аныяктары аът
дагазы кагарынга, дарганнаа-
рынга чемпионнар. Олар мал-
чынар Наадымында мастер-

классты эрттиргеннер. Суурунун
агитквартираларынын аразынга
оюн-тоглаалар, мөөрейлерни
организастан турар.

Хемчик суурунун чурттакчы-
лары кожуунун жармаркала-
рынга дузаан ногазын, аргы-
даараан тыва хептерин таарым-
чалыг өртөкке садып-сайгарар
улус. Ус-шеверлерни чондан
чагыларны хүлээп ап турар.
Школаның директору, хей
санныг өөреникчилерин ынак
башкызы Айлаңмаа Арбычыга-
евнага, «Тергин библиотекары»
деп хүндүлүг атты кожуун иштин-
ге ийи удаа чаалап алган Райса
Дамдын-Сюрюновнага, хоочун
башкы Тараа Салчаковнага,
директорнун быжыг чөлөнгичи
Саяна Арылдаевнага, аныяк
башкыларнын дагдынкчызы
Галина Борисовнага болгаш
оон-даа эске хүндүткелдиг баш-
кыларыныска, найыралдыг кол-
лективинге бурунгаар депшилге-
ни, сайзыралды, кадыкшылды,
чедишкиннерни күзедим.

Шеңне КУЖААН.
Тээли суур.

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

АВАЙЫМГА
МӨГЕЙИГ

Бистиң ынак ававыс Көк-кыс Хопкай-ооловна Папынның март 15-те 100 харлаан юбилейлиг чылы. Авам дугайында сактыышкыным бижи олурарым бо.

Авам 1919 чылдың март 15-те Барыын-Хемчик кожуунуң Хөндөлөң сумузунга бай шырдалдыг, хөй мал-маган азырап чораан өг-бүлөгө төрүттүнген. Ол үш угбашкының хеймери. Кежээ, эрес-шооаа кысты чайлаг школазынга өөредип, номчуп, бижи билер апаарга, төрөл угбазы Долаана Момбужай Кызылга каттышкан школага өөренири-биле кирип каан. Ававыс артист мергежилди шилип алган. Баштайгы билдингир артист эштери-биле дазылгага кады чурттап турганын бо-ла сактып чугаалай бээр киж.

Олар өөренип тургаш-ла шиилер, концерттерни тургузуп, кожууннар кезип, гастрольдап турган үлери биле биске чугаалаарга, улуг сонугаргал-биле дыңнаар турдус. Авамның кады ажилдап эгелзэн артист эштери Виктор Көк-оол, Максим, Кара-кыс Мунзуктар, Хүргүлек Конгар, Александр Лаптан, Оюн Монгалби, Ольга Маады дээш оон-даа ескелер. Авамның ойнап чорааны "Хайыраан бот", "Самбажык", "Үр даргазынга үш чыл болдум", "Дөңгүр-оол" деп шиилери мээң сеткилимде артып калган.

Ачам Ондар Дүктүг-оолович Папын. Авам ачам-биле өг-бүлө туткан соонда, ооң ажил-агыының (зоотехник) аайы-биле артист мергежилин каар ужурга таварышкан. Ынак ажылы дээш муңчулуп, муңгарап чораанын чугаалаар киж. Ол каш чылдар улай бодун сценада ойнап турар кылдыр дүжөп чораанын шала муңгаргай чугаалаарга, ававысты кээргеп чораан бис. Ынчалза-даа ававысты эштери утпайн чораан.

Олар бистиң чурттап турган суурууска гастрольдап келгенде, бажыныгысче аалдап, ада-ием-биле ужуражып, шайлаары чаңчыл турган.

Өг-бүлөзи, ажы-төлү дээш ынак эжин эдерип, республиканың элзэн хөй кожуун, сумуларынга чурттап каапкан. Ачам көзээде удуртукчу ажилдарга ажилдап чораан. Совет үеде партия кайнаар чорудар болдур, удуртукчулар аңаа ажилдаар турганын билер мен.

Бистиң ада-иевис сес ажы-төлдүг. Улуг угбавыс Светлана Куулар бичи уруглар эмчизи, 36 харлыында "Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи" атка төлөптүг болган. Ол чеже-чеже чаштарның амы-тынын алган дээр. Угбам дээш чоргаарла-ныр мен.

Амыдырал дески эвес, амгы үеде сес кижиден үш угбашкы арткан бис. Ынчалза-даа бистиң ада-иевистиң арттырып каан ажы-төлүнүң уруглары шупту 63 чеде берген. Өөр-өнер апарган амыдырап, эдержи чурттап чорууру-вус өөрүнчүг. Бир солун чүүл – авамның уйнуу Людмила Ооржак кырган-авазының төрүттүнген хүнүнде чырыкче бодараан. Ол ам 40 харлаар. Бистиң өг-бүлевисте чоргааранчыг кижилерни бижири болза, узай бээр. Ынчангаш төрөлдөргүлүм мени шын билип, хомудавас боор.

Ававыс хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир Херэзженнер чөвүлелинге даргалап, ясли, уруглар садынга эргелекчилеп, шаңнал-макталдыг ажилдап чораан. Ол "В.И. Ленинниң 100 чыл ою", "Күш-ажылдың хоочуну" медалдарының эдилекчизи. Канчаар-даа бодап кээрге, кижиниң авазы дег эргим, чылыг, чырык киж чок. Чырык чер кырында чок-даа болза, авамга черге чедир мөгейип чоруур мен. Ооң чараш, кежээ, амыдыралчы омур-хеври кажанда-даа уттундурбас.

Маргарита ПАПЫН.
Кызыл хоорай.

АРГЫЖАРЫНГА
ЭПТИГ АПАРГАН

Күш-ажылдың хоочуну Бичен Дондуптуң Кызыл кожууну тургускан дугайында материалын "Шын" солундан номчааш, ында бижээн чүүлге каттышпас аргам чок апарды.

Кызыл кожууну тургузуптарга, кымны-даа мурнай Баян-Колдун чону амыраан. Улуг-Хем кежир черде чыдар суурнуң чурттакчыларына ынчангы Улуг-Хем районнуң төвү Шагаан-Арыг хоорай-биле аргыжары эң ылаңгыя чазын болгаш күзүн дыка берге турду. Район төвү баар дээш, республиканың төвү Кызыл хоорай таварты долганып-дээскинип чоруур, а кыжын Улуг-Хемниң дожу доңа бээрге азы чайын паромну тургузуптарга, мүң-не чүгээр. Ынчалза-даа паром үрелип каар болза, хемге сыңмарлажып кежер. Хеме аңдарылгаш, кижилер хемге дүжүп өлгөн таварылгалар каш-даа катап болган.

Бир анык оол паромнуң хем кежир шөйгөн демиринден холбуду-биле халбактанып, чаныксааны ол хире болганы ол ыйнаан, кешкен болгай. Хөөкүйнүң холдарының адыштарының кежи сойлуп калган дээр чораан. Харын-даа шыдашкан оол, холубуду шылааш, салдынып баткаш, Улуг-Хемге дүжүп өлүп каар чы-

гы болган оол ышкажы Республиканың адмивитиг девискээрлерингайлаарда, эрге-чагыргадаргаларның хүлээ шитилеринден чикти тургулаан болгаш амы-Чижээлээрге, совет үе бек суурну Бий-Хем хамаарыштырып каан ту суурнуң чону база Тураже чорук-херек аайы-бизмчилээр дээш арт-сы хөй үе чидирип хилин турдулар. Кызыл кожуун каарга, ол суурнуң чону чиик апарган. Кожуун т Хем суур ыя мында.

Амгы үеде Сесерлиг чону шаанда Ээрбект ышкаш хилинчектени дээр-дир. Чүге дээрге С амга чедир Бий-Хем хамааржыр. Ол суурну кожуунга кады каар бо чурттакчыларының чону Ээрбек суурнуң чурттырынга ышкаш эки болур.

Бий-Хем кежир көтүтканы Кара-Хаак, Черларның чурттакчылары буян болду.

Республиканың адмивитиг девискээрлеринтү да, чоннуң амыдырал-чүзүңгә, ажил-херээниң ааргыжарына эптиг кылдыр болза эки.

Мария Т

ЧАА-ХӨЛДҮН
ТУРАСКААЛДАРЫ

Чая-Хөлдүн девискээринде эрте-бурунгу тураскаалдыг черлер эвээш эвес. Олар бистиң өгбөлөривистиң шаандагы амыдырал-чуртталгазының, ажил-ижиниң херечилиги. Өгбөлөривис каяа турлагжып, кандыг ажилдарны кылып турганын эрте-бурунгу бугаларны, шаңнарны, хонаштарны шинчилеп көргөш, билип ап болур.

Боты-Дагның белин дургаар казып чоруткан кылымал буга Чая-Хөлдүн девискээринде онзагай тураскаалдарның бирээзи. Ону Чылы-Хараардан казып эгелзэш, Кызыл-Тейге чедир казып каан. Ол кылымал бугалап агыскаан суг-биле 800 га черге тарааны суггарып турган.

Бо буганың төөгүзү мындыг. 1925-1926 чылдарда Дунчу деп ус-шевер тудугжу өгбөвис ону канчаар казып болурун шинчилеп көргөш, хемчээр ажилдарын кылып чоруткан. Чогум тудуун Узун-Балчыманың эгелзешкини-биле 1937 чылда тудуп эгелзэш, ол-ла чылда доозупкан. Кылымал буганың унун чамдык черлерде калбаа 3 метр, узуну 4 метр кончуг быжыг хая даштарындан салып үндүргөн. Кезек-кезек черлерде үрели берген-даа бол, амгы үеде ол буга бүдүн-бүрүн кадагалаттынып арткан.

Улуг-Хем биле Хемчиктин каттышкан белдириниң соңгу-барыын талазында кылымал орук көстүп чыдар. Ону чон "Чигис-Хаан оруу" деп адаар. Ооң калбаа 6 метр хире, орукту ол-бо талазын ховулар хүрээлзэн. Чигис-Хаанниң оруунуң дугайында аян-чорукчу Г.Е. Грумм-Гржимайло "Үе-биле кады үрелбээн кылымал орук" деп бижээн. Ол оруктап Хемчик уунче чоруп олурарга, даглар уунче шөйлүп чоруткан кокпа көстүп чыдар. А ол дагларда кылымал куйлар бар, ортаакы векте дайынчылар ол куйларга камгаланып турган деп тоолчургу чугаалар бар. Элзэн улуг девискээрге камгалал шивээ турганын Чая-Хөл девискээриниң шинчилекчилериниң бирээзи эртемден төөгүчү С.И. Вайнштейн база бадыткап бижээн.

Чая-Хөлдүн адының уткасы база бо черге төөгүлүг болушкуннар болуп турганының херечизи. "Чая" дээрге "дайын", а "хөл" дээрге "хөй чон чыгыр хөлзээзиниң" чер дээни ол.

Елена ЧАТБАЛ.
Чая-Хөл кожуун.

ТГТШИ-ниң эртем ажилдакчысы Василий Салчактың «Дөрт тыва маадырларның аттары тодаргай» деп чүүлүнде шынга дүүшпес чүүлдерни эскерип кааш, Хомду дайынының киржикчизи Лопсан Сорукту Маадырның хаазы (аът ажаакчызы) Куулар Ажакай оглу Лопсанның (Дөңгүр-оолдун) бодундан дыңнааным каш одуруг сактыышкыннарны 2019 чылдың январь 10-да «Шын» солунга үнген чүүлүмге бижээн мен. Шын угаап билген болза, мээң адымга ыңча хөй одуругларлыг «Номчуп алырын сүмеледивис...» деп материалдар бижигилзэн ат-алдарлыг эртем ажилдакчысы Зоя Самданниң, ат-алдарлыг чогаалчыларывыс Екатерина Танованың, ам бистиң аравыста чок Алексей Бегзин-оолдун (та кайда-чүде бижи каан, каяа чыткан чүве ийик) материалдарын безин тып алгаш, сүмө берип парладып кааны, ам-даа дириг олурар бо кижиге дыка-ла хомуданчыг болган.

Мен дээрге улуг эртем-билиг-даа дооспаан, ажы-биле чугаалаарга, 8 класс дооскан тудугжу ашак-тыр мен. Ол хире ат-алдарлыгларның боттарында-даа ыядыңчыг, эпчок эвес чүве бе? Сактырга, шуптузу чыгып алгаш, меңээ сүмөден кадаалыңар дээш, бижи каанзыг-дыр. Бо-ла хамык шуугаазынар парлааттынмаанда Василий Салчактың өрээлинге чеде бергеш, чугаалажыр дээримге, чайым чок дээш, мени хүлээп албаан болгай. Олар дээрге Дөңгүр-оолдун арнын безин көрбээн улустар-дыр. Бо ийи адашкыга хамаарыштыр чүүлдерни беш салаам дег бижи кижиге дыка хомуданчыг-дыр. Бо харыы «дашкага» шуптузун тайылбырлап бижири болдунмас.

К. Орустуң шажын номнарын номчуп, бижи, очулдуруптар эртеми чок. Амгы үеини-биле ийи класс дооскан өөреникчи-дир. Бай-Тайга чону билбес боорга, ол 1980-1990 чылдарда Кызыл-Даг суурга ламалай берген. Бурганнаан Башкылары дыңнаар эвес дээш, чечен-мерген дылдыг болгаш, чон мурнунга чүү деп-даа чораан киж-дир ийин. Үстүнде ат-алдарлыгларывыс чедир угаап билип албайн, К.Орусту шажын чүдүлге суртаалчызы, улуг Башкы деп хөөктүрүп бижи кааны меңээ дыка эпчок чорду. Ол үеде номчуп, бижи турар кылдыр өөренип, Башкы атты чедип

«Шынга» парлаан соонда

КАРА ДАШКА ХАРЫЫЛЫГ

алган, Алды-Хүрээниң дээди эртем номнары, судурлар бижээчизи Куулар Дүпей-оол биле шажын-чүдүлгениң эртемин дооскан бистиң кырган-ачавыс, амгы үеде Кызылда чурттап олурар Дыдый Давааевна Сотпа угбамның ачазы Даваа Кежикович Куулар суурга К.Орусту кежээниң-не башкылап өөредип турдулар. К. Орустуң бажыны мээң бажыым-биле кожа болгаш, со-нуургап барып, дыңнап турдум.

К.Даваа кырган-ачавыс бистиң бажыныгыска келгеш, шайлап, дыка солун төөгүлери чугаалап берип чорду. К. Орустуң сөөлүнде чырыкче үндүрген номун К.Дүпей-оол башкы очулдуруп, редакторлап, дузалашкан. Башкы атты эдилеп чораан башкылар бо кырган-ачалар олар-дыр.

Меңээ бүзүрөвес болзуңарза, Куулар Даваа кырган-ачамның эртем-билигилг уруу Дыдый Давааевна Сотпадан барып айтырып алырын сүмелээр-дир мен. Ол кырган-ачайны суур чону денди хүндүлээр, ном номчудуп чалаар. Кырган-авайның чугаазы-биле, колхоз үезинде саар инек кадарып, Өзек-Орук аскына чайлаанда номнарын хойлап алгаш, арга иштинге бот-өөредилге-биле билиин бедидип өөренип хүнзээр.

К.Оруста суртаал кылып, Башкы ат эдилээр эртем чок көдээ кырган-ачай-дыр. Ажы-биле чугаалаарга, К. Орусту ол үеде Башкы деп кым-даа адавас, бажыңнарынче чалап, ном-даа номчудуп турбааннар. Үстүнде Башкылары бурганнай бергенде, хенертен Башкы апарган киж чүве. Чадаана хүрээзи эртемниг башкы чок болгаш, аңаа ном номчуур Башкы апарган кырган-ачай чүве. К. Орус кончуг казып чоруур, эртем-билиг чок киж чон мурнунга ыңчап чорбас, ооң соңгу чуртталгазынга багай боор деп, Чымба Куулар нояның оглу Чадаана хүрээзинге Башкылап орган Шулуу Чымбаевич Куулар кырган-ачавыстың чиге сөглээни ол олчаан болган-дыр...

Ном кылдыр үндүрер дээш, чыып бижи турар материалдарым «Шынны кажан-даа эскертип болбас» деген

номумга албан кирер апаар.

Шынга дүжүп-ле турар болза кырында болуп турар частыры ажы-биле чонга таныштырып хостуг үе-шагда чурттап чор бис хамаарыштыр бижи турган эрлер дидир-дидирлерин херек кы-ажы-биле мээң-биле сүмелешынын билип ап, тодарадып бижээннер болза, аңаа кым удуг боор. Харын-даа меңээ өөрүнчү ийик.

Мээң дооскан эртем-били боорумга, куду көрүп, ужуражып лажыр дээримге безин, улуг куткуп хүндүлөвээни дыка хомчыг болган чүве. Ынчангаш бо дашка харыылыг» деп матери бижириңче албадай берди. Н таныжарыңарны бодум мурн сүмелээр-дир мен. Василий Салкылып каан ажылы-ла болгай. Ч харыылаар ирги?

Чүгле тыва дылдан өске кандыл билбес кижини моол, тибе бири, ийи-ле чыл өөрөнгөн кибеш чыл өөрөнгөн деп чогаадып кааны безин чаржынчыг-дыр.

Шажын-чүдүлгениң эртем-би доосканнарның ажыын бодум чордум. Мээң улуг уруум 5 харла дегдире бээрге, эмчилер эмнеп каан, эм база ишпес апарган. Эм үндүрүп эккелгеш, К. Даваа кы ачайны дораан бажыңга эккелгеш номчуткан. Хондур ном номчул демги уруувус дегерлип, суг иже берген болгай. Оон улаштыр эмнер ижиртип, эмнеп алган бис. вус ам Сүт-Хөлдө буга-шары ымага-боттуг, адвокаттап ажилдап ажы-төлдүг чурттап олур-ла.

Ынчангаш шажын номналы күштүүн чеже-даа көрүп, буян-кеттирип өзүп келдим. Бо чүүлүлунга парлааттына бээрге, мээң айдидир-дидирлер бижээннер номчүзүрзүннер дээш, херек кыры болган чаңгыс таварылганы би кагдым.

Сарыг-оол САМ
Кызыл хоорай

Арыг агаарга хаактап, ушулап

• Репортаж

Иысылалдың чурттакчылары аныр хуннери «Тайга» станция- хаактап, арыг агаарга дышта- ттар мунуп, чылыг хун караанга енип, магаданчыг солун эрттир- р. База эң солун хемчеглерниң эи – кадык овор-хевир дээш жен улус боттарының аразында арыжынга база канат тырта- күжүн шенешкеннер. Аарыкчы- аа, көрүкчүлөр-даа хөйү-биле ган.

г-бичи чоннуң сонугралын от- мындыг солун маргылдаада кир- лген уруглар-даа, кадыннар-даа иделкейлиг чорду. Бо спортчу ни ТР-ниң хаак федерациязының ннери, Кызыл хоорайның мэриязы кил алгаш, дыка харысалгалыг генер, маргылдааның аждыш- угур 12 шак турда-ла эгелей бер- соонда-ла станцияның мурнуу- талазында хаак оруунга улам- . Маргылдаага Кызыл хоорайдан анда киржи келген. Кайызын-даа дээрл, дыка эки белеткелдиг шупту дендиги демниг болду. шииткекчи Роман Жуков оюн- умун тайылбырлааш, бир ко- дан-на үш киржикчини үезин- ле үндүрүп турду. Хаактар кет- чуннар аныктардан чыда кал- чылчп үнүп турганнар. Оларның

аразында хаак спортунуң каш дакпыр тиилекчилери база бар. Иделкейлиг спортчуларның бирээзи республиканың 2 дугаар эмнелгезиниң кол эмчизи Мира Дегтярева. Ак халаттыг эмчи төрзөн суу- ру Владимировкага школачы тургаш-ла, хаак маргылдаазынга киржи, каш дакпыр тиилекчизи чораан. Амгы үеде ажылы чай- чок-даа болза, бичи-ле хостуг шагында арыг агаарга дыштанып, хаактаарыга аажок ынак. Ол оон ыңай республика бол- гаш харын-даа Россия чергелиг хаак мар- гылдааларында киржи турар, Тываның хаак федерациязының херэзжен хоочун спортчузу. Бодунуң үежилери-биле кады «Хоочуннар» команданың адын камга- лап киржи келгеннер.

Хоочун хаакчыларны кыдындан эскерип турарга, кеткен идик-хевинден- не езулуг-ла спортчулар дээрзи илден, а хаак «аъттарын» мунупканда, кымга- даа четтирер ужу чок, чүгле соон көрүп чыдып каар чорду. База Кызылдың 2, 4, 21 дугаарлыг уруглар садтары, Тываның Херэзженнер эвилели, «Тожу», «Тайга», «Олимп», «Кежи», «Радуга» деп аттар- лыг командаларның аныктары-даа, хоочуннары-даа кызымаккай чоруун көргүскен. Хаактарлыг маңажып үнгеш, орук ара ужу-даа турар, шииледир халчп кирип кээр-даа спортчулар бар болду. Бо оюн дыка солун эрти, ам-даа хаактаар-дыр дижи, салдынмай тур-

Ушу көргүзүү

дулар.

Хаактаарыга чаржып маңашкан соонда, канат тыртарыга күжүн шенеш- кени база дыка солун эрткен. Ылаңгыя ТР-ниң Херэзженнер эвилели анык уруг- лар-биле деңнежи, харын-даа күштүүн көргүстүлөр база өске-даа киржикчилер кээп ужу-даа чыткаш, сөөлүнге че- дир туржуп турганнар. Арыг агаарлыг тайгага болган спортчу оюннарның түңнелинде Кызылдың «Хоочуннар» командасы тиилелгени бүзүрелдиг-биле чаалап алган. Ийи дугаар төлөпиг олут- ка «Тайга» командасы база үшкүзүнге хоорайның 2 дугаар уруглар сады болган. Маргылдааның шииткекчилери тиилекчи- лерге болгаш иделкейлиг спортчуларга хүндүлел бижикирне тыпсып, моон-даа соңгаар спортчу оюннарга иделкейлиг киржиринче кыйгырып, чедиинкинерни күзедилер.

ТАЙГАДА УШУ

Бо оюннарның аразында чыылган чонга Тываның Ушу федерациязының Роберт Күнзек баштаан спортчулары каш янзы көргүзүгү бараалгаттылар. Оларның-биле кады Кыдаттан чартык ай бурунгаар Тывада келген ушунуң масте- ри анык оол тааланчыг аялгага үдеди алгаш, хол, буттуң мергежилгелеринге аргаларны көргүзүп берди.

Ушунуң тренер башкызы Роберт Александровичиниң тайылбырында чонну кадыкшылдың оруунче кыйгырып турары онза. Бичи уруглардан улуг назылыг хоочуннарга чедир ушуну со- нуурга өөренип болур. Кызылдың 1 дугаар школазында ушу кичээлдери понедельник, среда, пятницада он бир шакта эртип турар дээрзин чугаалады. Тайга станциясында чыылган чон кыдат мастерниң ушуга аргаларын улуг сонуг- гал-биле көргөн. Харын-даа чамдыктары шыдаар шаа-биле мастерни өттүнүп кылып турдулар. Ушу федерациязының кежигүннеринге спортчуларны деткип чедип келгени дээш өөрүп четтиргенин

база кызылчылар чугаалааннар. Арыг агаарлыг тайгага ушу спортчуларының көргүзүү тергин болду, хамык чоннуң кичээнгейин хаара тудуп турдулар.

«Тайга» станциязынга мага хандыр дыштанган спортчулар боттарының бо- далдарын база үлешкеннер:

Ольга Уванзай ТР-ниң Херэзженнер эвилелиниң кежигүну: «Тываның Хе- рэзженнер эвилели Кызыл хоорайның чөвүлелиниң кадыннарын деткип чедип келдвис. Бисти баштай-ла чылы-биле уткуп деткзэн ТР-ниң хаак спортунуң хоочуну Николай Васильевичиге өөрүп четтирдивис. База хоочун спортчулар Эмилия Чуруто, Екатерина Мукто, Зоя Тагба болгаш өске-даа кежигүннеривис дыка иделкейлиг киришкеннер, эр хейлер болду. Ам-даа мындыг чижектег спортчу оюннарга киржиринге Тываның херэзжен чону кезээде белен бис!»

Мира Дегтярева (чурукта) Кызыл хоорайдан хоочун спортчу: «Бо чы- лын Тываның хаак федерациязының кежигүннери, Кызыл хоорайның мэриязы

демнежи, «Тайга» станциясында хаак оруун чаартып кылганы эки. Бистер, спортчу хоочуннар, чаңгыс чер-чурттуум Светлана Оюн-биле федерацияны дет- кип, ажил-агыйыга үлүүвүстү кирип, дузалажып чоруур бис. Херэзжен чоннуң байырлалында болган маргылдаага бир километр хаак оруун маңажып эртивис. Мындыг солун спортчу хемчеглерни док- таамал эрттирери күзенчиг. База чонну арыг агаарга дыштанып ап чоруурунче кыйгырып тур бис!

Ляна Өндүр Национал театрының артизи: «Бистер «Олимп» команданың кежигүннери Урана Мөндүрге, Аржаана Сат бо маргылдаада иделкейивис-биле киржи келдвис. Хаак спортун шупту сонуггаар бис, моон-даа соңгаар мар- гылдааларга киржир күзүлдиг бис. Арыг агаарга дыштанып ойнаарга, дыка солун чүве-дир.

Валерия Кара-оол Кызыл хоорай: «Бис Кызылдың 21 дугаарлыг уруглар садының ажилдакчылары чээрби хире кижи дыштанып база бо маргылдаага киржи келдвис. Март сес байырлалын таварыштыр херэзжен чонга байыр че- дирип, демниг болурун күзээр-дир бис. Моон-даа соңгаар спортчу оюннардан чыда калбайн киржир бис, дыка солун болгаш кадыкшылга-даа онза-дыр».

Шынап-ла, тайгага эрткен спортчу хемчеглерни эки башкарып эрттиргени демдеглексенчиг.

Ася ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Канат тыртар маргылдаазының үезинде.

ТР-ниң Херэзженнер эвилелиниң командасы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкиннери

Хүндүлүг Өшкү-Саар
Аракчаевна ООРЖАК бо
хонуктарда 75 хар юбилейин
демдеглээн. Ынчангаш
өгбевиске юбилейин таварыштыр

дараазында йөрээливисти бараалгаттывыс:
Чөди-Тейни, Аспатыны, Ыймаатыны,
Чөлээштөлгөн Мөгөн-Бүрөн чуртүвүстү,
Шүлүүндө бижээниңер — чараш ыры
Чонувуска сеткил өөртүр белээңер-дир!

Өртемчөйдө чаяп төрзэн төлдериңер —
Өөрүшкүңер — салгалыңар сооңар изээр.
Эрес-кежээ энэзиниң сорук-күштүүн,
Эчис-чаагай чуртталгаже дөзөп дамчыыр!

Чалыыларга үлөгөрнү көргүспүшаан,
Чедишкинниң амыдырал оруундува
Улус-чонну айтып дөткээң угбавыска
Узун назын, кадыкшылды йөрээп каайн!

Б.О. Казырыкпай, С.К. Салчак
база төрөлдөрдөңдөн.

Эргим, ынак ававыс Соскур Самбажыковна
КАРА-САЛ март 13-те 73 харлап турар. Ававыс-
ка юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды,
аас-кежикти күзөвишаан, дараазында шүлүктү
бараалгаттывыс:

Чөдөн үш хем кежиң келгөш,
Чөдөн үш арт ажың келдиң.
Ажы-төлүң аразыңга
Ам-даа чурттал чору, авай!
Чырык черге чаяттынган
Чырыткылыг хүнүң-биле
Чалбырааштыг байырывыс
Чедирип каал, эргим авай!

Ожук ышкаш оолдарыңның
Орлан эрес авазы сен.
Чаңгыс кызың чарашпайның
Чалданыш чок, иези сен!
Каң дөг быжыг кадыкшылды
Катап, катап күзөвишаан,
Ававыска өөрүшкүңү
Ам-даа алгап, йөрээп тур бис.
Оглуң-кызың өстүрөр дээш,
Олут орбас чордуң авай.
Ол-ла хөвээр чиик чаагай,
Омакшылдыг чуртта, авай!
Чүс-чүс чылдың чуртталгазын
Чүглө бистиң аравыска,
Чурттап эртип назылаарын
Чүглөп берип, йөрээп ор бис!

Хүндүткел-биле ажы-төлү,
уйнуктарыңдан.

Бистиң дуңмавыс Людмила Д
СЕРЕНОВНАНЫҢ бөгүн 60 харлаан юбилейин
4 мөгө оолдуң ынак авазы, ынчангаш дуңма
кадыкшылды күзөвишаан, дараазында
бараалгаттывыс:

Алдан харны харлаза-даа,
Аажок мерген, эрес-кежээ
Сеткили ак, бөдүүн болгаш хүндүткел
Сөргөк чаңың, үлөгөрлиг ава-дыр сен!

Ажы-төлгө хайыралыг
Ажылыңга карак кызыл
Хөй-лө чону ынчангаштың
«Көвөй оолдар авазы» деп чаптаарлар!

Амдыгаа дээр бисти сургап,
Ажы-төлүң аразыңга хөй чыл чуртта.
Өртемчөйдө бар-ла турар буян чолду,
Өлчөй-кежик, өөрүшкүңү күзөдөвис.
Кады төрзөннериң

Информационное сообщение о проведении
открытого аукциона, по заключению договора
аренды земельных участков

Администрация Чаа-Хольского кожууна на осно-
вании постановления председателя администрации
«О проведении открытого аукциона на право заклю-
чения договора аренды» № 143 от 13 марта 2019
года извещает о проведении открытого аукциона по
заключению договора аренды земельных участков.

Аукцион состоится 15 апреля 2019 года в 15:00 ч.
в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу:
Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь,
ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические
лица и юридические лица. Один заявитель вправе
подать только одну заявку на участие в аукционе. За-
явка на участие в аукционе, поступившая по истечении
срока ее приема, возвращается в день ее поступления
заявителю. Предмет аукциона: заключение договора
аренды со сроком на 5 лет.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район,
с. Ак-Дуруг, ул. Сувак, дом 45, общей площадью 5000
кв.м., кадастровый номер 37:14:0201008:301, разре-
шенное использование — склады.

Начальная цена — 12000, Размер задатка — 2400,
шаг аукциона — 360.

По лотам ограничений и обременений в использо-
вании земельных участков нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по

рабочим дням с 14 марта 2019 г. по 13 апреля 2019 г.
в отделе по земельным и имущественным отноше-
ниям администрации Чаа-Хольского района по адресу:
Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь,
ул. Ленина д. 8, с 9:00 ч до 18:00 ч.

Сумма задатка должна поступить на расчет-
ный счет организатора торгов до 18:00 ч 13 апреля
2019 года. (КБК 00000000000000000510, УФК по РТ
(Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕ-
НИЕ - НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОКТМО
93656440101, БИК 049304001, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предо-
ставить одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аук-
ционе с указанием реквизитов счета для возврата
задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность
(для физических лиц);

3) нотариально заверенные копии учредитель-
ных документов и свидетельства о государственной
регистрации юридического лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное дей-
ствовать от имени заявителя при подаче заявки на
участие в торгах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-
сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.tyva.ru/> и на официальном сайте РФ для раз-
мещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Чаа-Хөл ортумак школазын 2017 чы
дооскан Чаян Мергенович КАРА-САЛ
адынга тывыскан 01724003425454 дугаа
аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону
чок деп санаар.

«ШЫН» солуннуң туду
садып алыкчыларының
кичээңгейинге!

«ШЫН» солунну Кызыл
хоорайның "Гаруда" болгаш УЛ
САДЫГ ТӨПТЕРИНДЕ, киосктер
ринде, Арбат шөлүндө, Почта
доктаамында база редакцияны
бодунда (Красноармейская кудум-
чузу, 100) садып турар.

солуннуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 13900 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 460

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь (А.К. Куулар) — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).

Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д. Б.Түлүш).

Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.

Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).

Очулга (редактору А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001

Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээң.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүшпөй барып болур. Айыттыңан саннары бол-
еске-даа фактылары, дыңадыглары дээш автор
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлалгаже дужааганы
график езуугаар — 18.00, херек кырында — 17.00
Солун калбейн барганда, 2-18-10 телефонне дот-
тот